

TÜRK - RUS SİYASÎ İLİŞKİLERİ (1917-1920) *

Arş. Gör. Dr. Çağatay BENHÜR
Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
cag1974@yahoo.com

Özet

Birinci Dünya Savaşında düşman taraflar olarak karşı karşıya gelen Türkiye ve Rusya, savaşın sonunda Türkiye’de başlayan Milli Mücadele ve Rusya’da meydana gelen Bolşevik devrim neticesinde birbirlerine yaklaşmışlardır. Birinci Dünya Savaşının sonundan Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışına kadar olan sürede, karşılıklı olarak Türk ve Rus heyetleri gidip gelmiş, siyasî, askerî, ekonomik ve kültürel pek çok alanda iyi ilişkilerin temelleri atılmıştır. 1917-1920 arasında Rusya’dan Türkiye’ye, para, silah ve sağlık malzemesi yardımı yapılmıştır. Bu dönemde iki ülke arasındaki en büyük sorun Kafkasya konusunda yaşanmış olup, karşılıklı atılan adımlarla bu problem de kısa sürede çözülmüştür.

Anahtar Kelimeler: 1917-1919, Türk-Sovyet ilişkileri, Birinci Dünya Savaşı, Sovyetler Birliği, Rus.

TURKISH – RUSSIAN POLITICAL RELATIONSHIP (1917-1920)

Abstract

Turkey and Russia, who were enemies during the I. World War, got a warmer relationship towards the end of the war. This change was caused by the starting National Struggle in Turkey and the Bolshevikian Revolution in Russia. From the end of the I. World War to the opening of the Turkish National Assembly, there was a good diplomatic relationship between Turkey and Russia. A lot of political, military, financial and cultural issues were begun in this period. Between 1917-1920 Russia supported Turkey with money, weapon and sanitary equipment. In the mentioned period, the biggest problem between these two states, was the Caucasian question, but this was also worked out very fastly with the states cooperation.

Key Words: 1917-1919, Turkish-Russian relationship, I. World War, Soviet Union, Russian.

* Bu çalışma Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde 18 Mart 2008 tarihinde tamamlanmış “Stalin Dönemi Türk-Rus İlişkileri (1924-1953)” isimli Doktora Tezi’nin Girişinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

GİRİŞ

Tarihin derinliklerinde, ne zaman başladığı bilinmeyen Türk-Rus ilişkilerinde resmîyet, Türk tarafında Osmanlı Devleti ve Padişah II. Bayezid ile Rus tarafında Rus Çarlığı ve Çar III. İvan zamanına denk gelmektedir. Tarihler 1492'yi gösterdiği zaman, Rus elçisi Mihail Pleşçeyev'in İstanbul'u ziyareti ile ikili ilişkiler resmî bir boyut kazanmıştır (Kurat, 1993: 118).

Osmanlı Devleti'nin duraklama ve gerileme dönemlerini geçirdiği zaman dilimi, Rus Çarlığı için atılım ve ilerleme yılları olmuş, Rusya bölgesel ve global bir güç olma yolunda hızla ilerlemiştir¹. Genişleme sahası olarak öncelikle Asya'yı ve burada yaşayan Türk soylu halkların topraklarını hedef alan Rus Çarlığı, bu bölgeyi fazla zorlanmadan ele geçirirken, Türk-Rus ilişkileri de yeni bir ivme kazanmıştır. Uzun sürecek işgal yılları ve işgalin getirdiği sosyo-ekonomik bunalımlar, Türk-Rus ilişkilerinin XX. yüzyıla kadar sürekli gerilim ve savaşlar ile devam etmesinin tetikleyicisi olmuştur². Rus Çarlığının özellikle Türk toprakları başta olmak üzere uyguladığı yayılcı siyaseti, bu gerilimin ana nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır.

Orta Asya seferini başarıyla gerçekleştiren ve gün geçtikçe daha da içerilere ilerleyen Rusya, artık daha büyük hayaller ve hedefler geliştirmeye başlamış, güneye sıcak denizlere inmeyi bir devlet politikası haline getirmiştir. Kuzeyin ve Doğunun soğuk bozkırlarına mahkum olmuş olan Rusya için, hem komşusu hem de yavaş yavaş eski görkemini yitirmeye başlayan Osmanlı Devletinin verimli ve sıcak toprakları, üzerinde hayaller kurulan yerler olmaya başlamıştır.

1768 Osmanlı-Rus Savaşı, tarihte dengelerin değişmeye başladığı savaş olarak nitelendirilebilir (Saray, 1998: 77-93). Bu savaşta yenilen Osmanlı Devleti toprak ve prestij kaybetmekle kalmamış, Kırım üzerindeki etkinliğini de yitirmeye başlamıştır. 21 Temmuz 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması ile de Kırım artık Osmanlı toprağı olmaktan çıkmış, bunun yanı sıra Osmanlı Devleti daha ağır birçok şartı kabul etmek zorunda kalmıştır.

1783 yılında Kırımı işgal eden Rus Çarlığı ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler Birinci Dünya Savaşına kadar genellikle savaş hali içerisinde geçmiştir (Uzunçarşılı, 1998: 490). Rusların sıcak denizlere inme hayalleri ve iştahlarını kabartan Türk toprakları onları sürekli yeni arayışlara, yeni stratejilere ve yeni savaşlara itmştir. Bu dönemde gittikçe zayıflayan Osmanlı Devleti genellikle savunmada kalmış, güçlü devletlerle çeşitli ittifaklar kurarak ayakta kalmaya

¹ Özellikle I. Petro'dan (Petr) "bizdeki bilinen adı ile "Büyük (Deli) Petro" sonra Rusya hızla ilerlemiş ve büyük bir imparatorluk halini almıştır. I.Petro (saltanatı: 1689-1725) devri ayrıntıları için bkz. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 247-273.

² Çarlık Rusya'sı öncelikle Orta Asya'daki Türk unsurlarının topraklarını işgal etmiş, bu işgal vesilesi ile Osmanlı Devleti içerisinde birtakım huzursuzluklar meydana gelmiştir. İşgaller ve etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Saadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, s. 35-215.

çalışmıştır. Zaman zaman Türk ve Rus çıkarlarının kesiştiği noktalarda iki devlet yakınlaşmışsa da, çoğunlukla ikili ilişkileri gerginlikler ve savaşlar belirlemiştir.

1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA TÜRKİYE VE RUSYA

Birinci Dünya Savaşında İtilaf Devletleri tarafında yer alan Rus Çarlığı ile İttifak Devletleri arasında yer alan Osmanlı Devleti kaçınılmaz şekilde karşı karşıya gelmişler ve yine birbirlerine karşı cephede boy göstermişlerdir. Osmanlı Devleti, gerek askerlerinin ve gerekse halkının gösterdiği üstün direnç ve çabalara rağmen, savaşın geneliyle beraber Rus cephesinde yenilgiden kurtulamamış ve Rus ordularının Doğu Anadolu ile Karadeniz Bölgesindeki bazı şehirleri işgal etmesini önleyememiştir (Kocabaş, 1989: 374 ve sonrası). Böylece 1916 yılının Ağustos ayına kadar Van, Erzurum, Muş, Bitlis, Trabzon ve Erzincan Rus işgali altına girmiştir (Kurat, 1991: 295). Bu işgaller³ tam da Rus toprakları içerisinde Lenin ve arkadaşlarının başlattığı sosyalist akımın zirveye çıktığı dönemlere denk gelmiştir. Çarlık düzenini yıkıp yerine daha demokratik bir düzen getirme düşüncesinde olan Lenin ve arkadaşları, Ekim 1917 de gerçekleştirdikleri devrim ile Çar II.Nikola'yı tahttan indirerek, Rusya da ve dünyada yeni bir çığır açmışlardır⁴.

Devrim sonrasında Çar iktidarının yerini sırası ile önce Menşevik ve ardından da Bolşevik iktidarlar almış, hemen tüm Çarlık coğrafyasında monarşi taraftarları ile devrimi destekleyenler arasında çatışmalar başlamıştır (Marples, 2000: 27).

Bolşevikler iktidara gelir gelmez yaptıkları kongre ile yeni kararlar almışlar (8 Kasım 1917) ve barış beyannamesi metnini kabul etmişlerdir. Bu metinde savaş halinde bulunan bütün devletlerin ilhaksız, tazminatsız ve demokratik bir barış yapmaları istenmiştir (Kılıç, 1998: 31).

Yusuf Hikmet Bayur'a⁵ göre bu beyanname ile İngilizler telaşa düşmüşlerdir. Bayur'un bu konudaki yorumu şu şekildedir: "Çarlık hükümeti tarafından akt ve onu takip eden Kerenski tarafından tasdik edilen gizli muahedeleri kekenlemyekün addettiğine dair bir beyanname neşretmesi üzerine İngilizler telaşa düşmüşlerdi. Hem Türkiyede artık harbin gayesiz olduğuna hükmederek bir anlaşmağa temayül edenlerin bu taksim tasavvurlarını duyunca taze bir gayretle harp taraftarı olmalarına mâni olmak, hem de Bolşeviklerin müstemlekelerdeki propagandalarına mukabele etmek üzere İngiliz Başvekili Loit Corç (Llyod George) aradan bir ay geçmeden 5 İkinci kânun 1918 (5 Ocak 1918) de bir nutukla İngilizlerin Türkiye'yi Türkle meskûn Trakya ve Asyadaki

³ İşgaller hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sabri Özcan San, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, s. 25-30.

⁴ Devrim öncesi, sırası ve sonrası detaylı bilgi için bkz. Sergey Dmitriyeviç Mstislavski, *Rusya'yı Dönüştüren Beş Gün*, Çev. Erdal Demirci. Edward Acton, *Russia The Tsarist And Soviet Legacy*, s.149-177. E.Acton'un kitabında bulunan Sovyet devrimi öncesi, sırası ve sonrası ile ilgili haritalar özellikle görülmeye değerdir.

⁵ Bayur'un eserinden yapılan alıntılarda orijinal metne sadık kalındığı için bazı imlâ kuralları günümüz yazımı ile örtüşmese de, biz çalışmamızdaki tüm alıntıları orijinal şeklinde korumayı tercih ettik.

yerlerinden ve İstanbuldan mahrum etmek için harp etmediğini ilân etmiş” (Bayur, 1995: 22).

Bolşevik Hükümeti başlangıçta hiçbir devlet tarafından tanınmadığı için barış teklifi ciddiye alınmamış ise de, zamanla bu barıştan yararlanmayı düşünen devletler bu çağrıya ilgi göstermişlerdir. Özellikle Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesindeki bazı toprakları Rus işgalinde olan Osmanlı Devleti bu öneriye sıcak bakmaya başlamıştır.

Türk-Rus cephe savaşını sonlandıran ateşkes, 18 Aralık 1917’de imzalanan Erzincan Mütarekesi’dir. Söz konusu mütareke ile 29 Ekim 1914 tarihinde başlamış olan Türk-Rus savaşı sona ermiştir (Sürmeli, 2001: 28-29).

Erzincan Mütarekesini takip eden günlerde barış görüşmeleri ile alakalı olarak Sovyet Hükümeti’nin teklifi olumlu karşılanmış ve o dönemde Almanya’nın kontrolünde olan Brest-Litovsk kentinde yapılacak görüşmelere girmek üzere Osmanlı heyeti seçilmiştir⁶. 22 Mart 1917’de başlayan görüşmeler iki defa kesilmesine rağmen, -görüşmeler sırasında en önemli problemlerden birisi Rus tarafının 11 Ocak 1918 tarihinde yayınladığı Türk Ermenistan’ı dekreti olmuştur (Kurat, 2001: 397)- 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile sonuçlanmıştır (Sürmeli, 2001: 30-39)⁷.

Antlaşmanın birinci maddesi ile İttifak Devletleri ile Rusya arasındaki savaş durumu ortadañ kaldırılmış, ikinci madde ile de taraflar birbirlerinin hükümetleri veya askerî teşkilatları aleyhinde faaliyetlere girişmemeyi taahhüt etmişlerdir. Dördüncü maddeye göre Rusya Devleti Doğu Anadolu vilayetlerinin boşaltılması ve Osmanlı Devleti’ne verilmesi için gayret göstereceğini beyan etmiştir. Yine aynı maddenin ilerleyen kısmında Rus ordularının Kars, Ardahan ve Batum’dan derhal çekilmesi ve bu şehirlerin geleceklerini tayin konusunda serbest bırakılmaları kabul edilmiş, ayrıca bu şehirlerin isterlerse Osmanlı Devleti ile ittifak edebileceği belirtilmiştir⁸. Beşinci maddeye göre Rusya, Karadeniz’de kendinden kaynaklanan mayınları derhal temizleyecek ve Karadeniz ticaret gemilerine açılacaktır. Sekizinci maddeye göre savaş esirleri karşılıklı olarak iade edileceklerdir. Dokuzuncu maddede ise taraflar karşılıklı olarak savaş tazminatından ferâgat etmişlerdir. Onuncu maddeye göre taraflar barış

⁶ Heyet Üyeleri: Sadr-ı âzâm Talat Paşa, Hariciye Nazırı Ahmet Nesimî Bey, Berlin Sefir-i Kebiri İbrahim Hakkı Paşa, Birinci Ferik Zeki Paşa, Askeri temsilci olarak Ahmet İzzet Paşa’dan oluşmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Selâmi Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s. 132.

⁷ Brest-Litovsk görüşmeleri uzunca bir süre devam etmiş ve bu süre zarfında Sovyet Rusya’da da birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Menşevik iktidar yerini Bolşeviklere bırakmış, Bolşevikler bir süre sonra Kurucu Meclis’i kapatmış (18 Ocak 1918) ve aynı dönemde Türk-Gürcü ilişkilerinde de çeşitli gelişmeler yaşanmıştır. Transkafkasya Seym’i adı ile bilinen bölge yönetimi ile Türkiye arasında (dönem itibarıyla Osmanlı Devleti) birtakım askeri ve siyasi ilişkiler yaşanmıştır.

⁸ Evliye-i Selase olarak adlandırılan Kars, Ardahan ve Batum 15 Ağustos 1918 tarihinde yapılan halk oylaması sonucu yeniden Türk toprağı olmuştur. Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri 1918-1921*, s. 228-249.

antlaşmasının onayının ardından karşılıklı olarak diplomasi ve konsolosluk ilişkilerini başlatacaklardır. On birinci madde ise İttifak Devletleri ile Rusya arasında yapılacak iktisat anlaşmalarını düzenleme ile ilgili olup, Osmanlı Devleti ile ilgili olan kısmı beşinci ektir.

Brest-Litovsk Antlaşması tahmin edileceği üzere savaşın akışını bir anda değiştirmiştir. İtilaf Devletleri bir müttefiklerini kaybetmiş, İttifak Devletleri ise bir düşmanlarını eksiltmişlerdir. Bu nedenle itilaf kuvvetlerinin cephe yükü daha da ağırlaşmış ve dengeler değişmiştir.

Kısaca belirtmek gerekirse, antlaşma sonrasında Osmanlı Devleti en azından muharip gücünün bir kısmını diğer cephelere gönderme olanağı bulmuş, işgal altındaki şehirlerini kurtararak da iktisadî, sosyal ve stratejik açıdan büyük ölçüde rahatlamıştır. Sovyet Rusya ise cephelerin kapanması ile askerî ve iktisadî gücünü hâla devam eden iç savaşında ve eski Rus İmparatorluğu coğrafyasına sahip olma mücadelesinde kullanma şansını yakalamıştır.

2. MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE TÜRKİYE VE RUSYA

Aslında Türk-Rus yakınlaşması, Rusya'da Ekim Devrimi'nin yapıldığı zamana kadar gitmektedir. 9 Kasım 1917 günü Sovyet Rusya⁹, Osmanlı topraklarını paylaşmak için yapılmış gizli anlaşmaları açıklamış ve gizli diplomasiye son vermiştir (Perinçek, 2005: 18).

Sovyet Rusya ile Atatürk ve silâh arkadaşlarının da arasında bulunduğu bağımsızlık yanlısı Türklerin yakınlaşması kadar devrin dokusuna uygun bir gelişme olamazdı, çünkü bir tarafta monarşi yıkılmış ve ülkede iç savaş devam etmekte, diğer tarafta ittifak devletlerinin güçlü amadalarına karşı Türk yurdu savunulmaya çalışılmakta idi.

Yakın zaman öncesine kadar birbirleri ile savaşan Türkler ve Ruslar, Brest-Litovsk ile savaşa son verdikten sonra birbirleriyle olan ilişkilerini giderek arttırmışlardır. Bu gelişme her iki milletin de elbette çıkarı olacaktır.

Rusya'da Çar devrildikten sonra Bolşeviklerin savaşa son vereceklerini açıklamaları ile Doğu Cephesindeki önemli bir müttefiklerini kaybetmiş olan İtilaf Devletleri, Rusya'da tekrar monarşiye dönülmesini istemekte ve müttefiklerini yeniden kazanmayı arzu etmekteydiler. Bu durumu çok iyi bilen Sovyet yetkilileri, Anadolu topraklarının Türklerin elinde kalmasının İttifak Devletleri ile kendi aralarında önemli bir set olacağını, Türk toprakları aşılmadan - ki özellikle boğazlar geçilmeden - kendi topraklarına bir itilaf saldırısı olamayacağını farkındaydılar (Okyar, 1998: 63-65). Moskova'da yayınlanan İzvestiya Gazetesinde bakınız bu durum nasıl ifade edilmektedir: "Türkiye, Sovyet Rusya'nın çok nazik olan güney sınırlarında etkin bir tampon bölge teşkil etmekle

⁹ Sovyetler Birliği 29.12.1922 tarihinde resmen kurulmuş olmasına rağmen, çalışmanın bu noktasında Rus tarafına bu adın verilmesi, devrim sonrasında iktidarın ileride Sovyetler Birliğini kuracak unsurlara geçmiş olmasından ileri gelmektedir.

kalmıyor, o aynı zamanda İtilaf Devletleri'nin Rusya'yı Karadeniz'den bloke etmesine imkân vermiyor. Bu nedenle Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı, Rusya'nın da hayati çıkarlarına uygundur" (İzvestiya, 24.02.1919).

Sovyetlerin bildiği diğer bir konu da Asya'da Türk soylu insanların yaşadığı eski Çarlık coğrafyasında sosyalizmi daha rahat yaymaları için Türkiye ile iyi geçiniyor olmalarının onlara artı puan kazandıracığıydı. Özellikle de bir Asya ihtilali beklentisi içerisinde olan Lenin ve öteki Sovyet stratejistleri bu artı puanı harcamak istemiyordu. Çiçerin'e göre ise Türk -Sovyet dostluğu, her iki ülke için de kendi varlığını koruma eylemidir (Dokümanı Vneşney Politiki SSSR, 1966: 116).

Çarlık rejiminin yıkılması ve Brest-Litovsk antlaşmasının imzalanması ile Doğu Cephesinde Rus ordusu ile çarpışmaların sona ermesini müteakip, güçlerinin bir kısmını batıya kaydırma imkânını bulan Türk ordusu, böylelikle askeri açıdan bir rahatlama içerisine girmiştir. Aynı şekilde, anlaşma sonrasında 1878 sınırına dönülmesi ile yüz yıl önce kaybedilmiş İğdır bile tekrar Türk toprağı olmuştur (Perinçek, 2005: 19). Bu durumun ortaya çıkardığı moral takviyesi tahmin edileceği üzere bir hayli üst düzeyde olmuştur. Kâmuran Gürün'e göre, Türkiye'nin Ruslara yaklaşmasının bir sebebi de; Türklerin Sovyet Ruslar ile fazla samimi olmasından endişelenecek olan İtilaf Devletlerinin Türkiye'ye karşı daha anlayışlı bir tutum takınacaklarıdır (Gürün, 1995: 11). Bu arada Doğu Cephesi kapansa da diğer cephelerde savaş devam etmiş ve bilindiği üzere sonucu Türk ülkesi için bir felaket olmuştur¹⁰. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti için Birinci Dünya Savaşı'nın cephe kısmı sona ermiştir. Adı geçen antlaşmada yer alan hükümler sonucunda Türk ordusunun silahlarına el konulmuş, ordunun büyük kısmı terhis edilmek istenmiş ve "Türk ülkesi gerektiğinde işgal edilebilir" maddesi kabul edilmiştir (Akşin, 1992: 51-64)¹¹. Mondros Mütarekesi ile devamında gelecek olan Sevres Antlaşması için zemin hazırlanmış ve 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevres ile aslında Osmanlı Devleti de fiilen tarih sahnesinden silinmiştir (Uçarol, 1995: 512-518).

Bir yandan Anadolu işgal edilip Türk ordusu dağıtılırken diğer yandan da Türk topraklarında düşmana karşı direniş hareketi çoktan başlamış ve pek çok noktada Kuvâ-yı Milliye teşkilatlanması hızlanmıştır. Türlü zorluk ve yokluğa rağmen direnişinde kararlı olan Kuvâ-yı Milliyeciler, o dönemde dışarıdan destek konusunda kendilerine belki de en yakın olarak Sovyet Hükümetini görmüşlerdir.

Aslında Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki bazı istatistikler, Türk - Rus ilişkilerinin çok da yüksek bir seviyede olmadığını göstermektedir. Alptekin

¹⁰ Doğu cephesinin kapanması yargısı, konumuz olan Türk-Rus ilişkileri bahsinden ele alınarak söylenmiş olup; aslında bölgede Türk askeri faaliyetleri uzunca bir süre devam etmiştir. Lakin bu harekâtlarda Türk kuvvetleri Rus askerleri ile değil, Gürcü, Ermeni ve hatta İngiliz kuvvetleri ile karşı karşıya gelmişlerdir.

¹¹Mondros Mütarekesi'nin bugünkü Türkçe ile tam metni için bkz. İbrahim Sâdi Öztürk, *Mondros, Sevr, Lozan Antlaşmaları*, s.11-13.

Müderrişoğlu'nun belirttiği üzere, adı geçen dönemde Türkiye ile Rusya arasındaki ticaretin geneli dış alımda % 3.1 ve dış satımda % 7.4 oranındaydı (Müderrişoğlu, 1990: 78). Ayrıca, Osmanlı Devleti Almanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde Fransa, İtalya, İngiltere uyruklularla birlikte Rus uyruklulara ait ödemeleri de durdurmuş idi (Müderrişoğlu, 1990: 152).

Rus arlığı'nın dağılmasından sonra başta Azeriler olmak üzere Kafkasya'da yaşayan milletlerden bazıları kendi bağımsız devletlerini kumak istemişlerdir. Sovyet yönetiminin Bolşeviklere geçmesi ile Rusya'nın Kafkasya politikası, arlık dönemi siyasetine dnuş göstermiş fakat içinde bulunulan durum, Bolşeviklerin o an için bölgeye müdahale etmesini engellemiştir. 22 Nisan 1918 de Transkafkasya Devletlerini bağımsızlıklarını ilan etmiş ve Transkafkasya Federatif Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Bu tarihten kısa bir süre sonra 26 Mayıs 1918'de Gürcistan Transkafkasya'dan ayrılarak Gürcistan Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir (Sürmeli, 2001: 88-156).

4 Haziran 1918'de Trkiye¹² ile Bağımsız Transkafkasya Cumhuriyetleri arasında (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan) Batum Antlaşması imzalanmıřtır¹³. Batum Antlaşması adı geçen şehirde gerçekleştirilen bir konferans sonrasında imzalanmış olup (11 Mayıs – 4 Haziran 1918) bu konferansa Kuzey Kafkasyalı Haydar Bammad, Aldlmecid ermoyef, Mehmet Kadı Dıbirov da katılmış ve durum Sovyet hkmetinin Moskova'daki Türk Elçiliği'ne protesto notası göndermesine neden olmuştur (Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, 1955: 335-338). Bu zaman diliminde Türk-Rus iliştkilerindeki bir başka olumsuz gelişme de Türk Ordusunun 15 Eylül 1918'de Bak'y ele geçirmesi zerine Sovyet Hkmetinin Türkiye'ye göndermek üzere hazırladığı nota metnini 20 Eylül 1918'de yayınlamasıdır. Bolşevik hükümeti notada Türk hkmetinin Brest-Litovsk Antlaşmasına imza koymasına rağmen bölgede askeri hareketini sürdürdüğünü, Kars, Ardahan ve Batum'da gerçekleştirilen plebisitin de bölgede Türk işgali meydana geldikten sonra tek taraflı olarak yapıldığını ve bu nedenle Sovyet hkmetinin bu plebisiti mevcut barış hükümlerine aykırı bularak tanımadığını belirtiyordu (Sürmeli, 2001: 298-299)¹⁴.

¹² Buradaki Türkiye ifadesi genel olarak Türk tarafını işaret etmek için kullanılmıştır yoksa adı geçen antlaşma Osmanlı Hkmeti tarafından imzalanmıştır. Türkiye adına antlaşmayı imzalayanlar Vehip Paşa ile Halil Bey'dir.

¹³ Antlaşma hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Serpil Sürmeli, age., s. 148-157. Antlaşmanın Gürcistan ile ilgili kısmı için bakınız s.148-152, Ermenistan ile ilgili kısmı için bakınız s.152-154, Azerbaycan ile ilgili kısmı için bakınız s.154-157. Antlaşmaların en kayda değer yanı sınır düzenlemesi ile ilgili olan kısımlarıdır. Bu antlaşmalar ile Ahıska kazası, Ahılkelek kazası, Kars-Gümrü-Culfa demiryolu ve buna bitişik arazi, Sürmeli kazası, Gümrü ve Eçmiadzin kazalarının dörtte üçü, Erivan'ın yarısı, şerur ile Dereağaz kazalarının beşte biri Türk arazisi olmuştur. Toplamda Türkiye'ye geçmiş olan arazi 38.000 kv verst ve bu arazi üzerinde yaşayan 1.250.000 kişidir.

¹⁴ Sovyet hükümeti bölgede Türk askeri hareketi konusunda haklı olmakla beraber bu hareket Sovyet Rusya'ya karşı yürütülmediği, amaç ve işleyişi başka bir otorite ile Türk hükümeti arasında olduğu halde, Sovyetler adı geçen notayı yayınlamakla aslında bölgenin yakın geleceğine ışık tutmuşlar ve Kafkasya zerindeki siyasi emellerini deşifre etmişlerdir.

Erzurum ve Sivas Kongrelerine kadar Sovyet yetkilileri zaman zaman İstanbul hükümeti ile de temas kurmuşlarsa da aslında genel anlamda Mondros sonrasında İstanbul ile ilişkilerini kesmiş durumda idiler. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan önce çeşitli Sovyet heyetleri Türkiye'yi ziyaret etmiş, Türkiye'den de zaman zaman bazı heyetler Rusya'ya gitmiştir.

Mustafa Kemal'in Havza'da bulunduğu dönemde bazı Sovyet yetkilileri ile görüştüğüne dair çeşitli kaynaklarda bilgiler vardır¹⁵. Bu görüşme için Türk-Sovyet ittifakının tohumlarının atıldığı buluşma dersek sanırız yanılmamış oluruz. 7 Haziran 1919'da Hüsrev Gerede'den bir mektup alan Kazım Karabekir Paşa, Havza'daki Türk-Sovyet görüşmeleri hakkında bilgilendirilmiştir (Karabekir, 1969: 57-61). Bu arada gerçekleşen bu tip görüşmeler hemen tersi yönden de yankı bulmuş ve dönemin Bolu Valisi yayınladığı bir bildiri ile Milli Mücadele önderlerinin "Bolşevik" olduklarını söyleyerek halkı bu Moskof ve Bolşeviklere karşı silahlı savaşa çağırmıştır (Selek, 1969: 65). Aynı dönemde Balıkesir'de Albay Kazım Özalp ile temas kuran Sovyet yetkilileri ile, Özalp arasında da bir görüşme gerçekleştirilmiştir (Özalp, 1971: 74)¹⁶.

Türk ve Rus heyetleri karşılıklı görüşmelere devam ederken, Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleri kendi aralarında toplanarak izleyecekleri stratejileri ve savaş sonrası paylaşımları belirlemek amacıyla 18 Ocak 1919'da Paris'te, Paris Barış Konferansını başlatmışlardır. Dört ay süren konferansın sonunda yenilen devletlere uygulanacak barış koşullarının esasları saptanmıştır (Uçarol, 1995: 509-510). Paris Barış Konferansı sürecinde Türk-Rus ilişkilerini ilgilendiren nokta ise, konferans öncesi İngiliz Generali Calthorpe'un yayınladığı konferansta güdülecek hedefler konusundaki metindir (Akşin, 1992: 103-104)¹⁷.

¹⁵ Atatürk'ün Havza'da Sovyet yetkilileri ile yaptığı görüşme hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Bu konuda dönemin Teşkilatı Mahsusa Başkanı Hüseyin Ertürk, anılarında Atatürk'ün Albay Budyonni ile görüştüğünü yazmaktadır. Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, anlatan: Hüsamettin Ertürk, s. 344. Stefanos Yerasimos'a göre ise bu görüşmede Atatürk ile Mustafa Suphi'nin temsilcileri görüşmüşlerdir. Stefanos Yerasimos, *Ekim Devrimi'nden Milli Mücadele'ye Türk-Sovyet İlişkileri*, s.107. Havza'da yapılmış olan görüşme konusunda görüşmenin olduğu konusunda tüm araştırmacılar hem fikir olduğu halde Atatürk'ün görüştüğü kişi konusunda çeşitli görüşler olmakla beraber genelde Hüseyin Ertürk ve Yerasimos'un görüşleri etrafında toplanılmaktadır.

¹⁶ Bu görüşmede Sovyet temsilcisi Özalp'a mücadelelerini Rus dostluğuna dayanarak devam ettirmeleri ve kapitalist dünyaya karşı Ruslar ile aynı fikirde olduklarını söylemeleri karşılığında, silah, cephane, para ve hatta Türkistanlı asker yardımı yapacağını söyler. Ayrılırken de gizli olarak silah ve cephane göndermeye çalışacağını belirtir.

¹⁷ Adı geçen metnin 10. maddesi şöyle idi: "Kurulacak Ermeni Devletine koruyucu olarak İngiltere, ABD yada Fransa'yı destekleyecektir. 1916 andlaşmasının yeniden gözden geçirilmesini sağlamak bakımından bu konuda Fransa tercih edilecektir. Bu devletle birleşip birleşmemek Rus Ermenistanına aittir". Metnin 11. maddesi ise: "İngiltere Kafkasya'da güçlü bağımsız devletler görmek istemektedir. (Gürcistan, Dağıstan, Azerbaycan, Rus Ermenistan'ı). Federasyon kurup kurmamak, Rusya ile ilişkiler bunlara aittir. Koruyucu devlet olarak ABD Fransa'ya tercih edilecektir ve ancak çok ısrar edilirse son çare olarak İngiltere bu görevi geçici olarak kabul etmelidir, çünkü süresiz olarak buralarda İngiliz kuvvetlerinin bulunmasını gerektirecek yükümlülüklere girmek istemiyoruz. Batum, Poti, Trabzon ve Bakû serbest liman olmalı, Batum-Bakû demiryolu serbest transit sağlamalı, Bakû kenti ve petrol madenlerinde uluslararası çıkarlar korunmalıdır.

Bu süreçte tarihler Temmuz 1919'da gösterdiğinde Erzurum Kongresi toplanmıştır. Mustafa Kemal kongrenin açış nutkunda Rusya ve Kafkasya'dan bazı örnekler vermiştir (Kansu, 1997: 83)¹⁸. Kongrede çok sayıda Bolşevik temsilcisinin hazır bulunduğunu hükümetine ileten İngiliz istihbarat subayı Perring, bu temsilcilerin Erzurum'a Kars'tan geldiklerini belirtmektedir (Sonyel, 1995: 106).

Erzurum Kongresi sonrası Kazım Karabekir Paşa, Dr. Ömer Lütfi'yi Bakü'ye ve Dr. Fuat Sabit'i Moskova'ya göndererek Sovyetlerle yeniden bağlantı kurar (Gürün, 1995: 12-19). 2 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi Türk Milli Mücadelesinin en önemli adımlarından birisi olmuştur (Kansu, 1997: 210-252)¹⁹. Sivas Kongresi sonrasında da Halil (Kut) Paşa, Mustafa Kemal tarafından Moskova'ya yollanır. Amacı Sovyetlerle ilişkileri geliştirmek, silah, cephane ve para yardımı sağlamaktır. 1920 baharında vardığı Moskova'da Türkiye'nin içinde bulunduğu ağır durumu anlatan, kısa bir süre sonra kurulacak milli hükümetten ve bu hükümetin Sovyetler ile dostluk ve barış anlaşması imzalama niyetinden bahseden Halil Paşa karşı taraftan da olumlu cevap alır (Sorgun, 1972: 276-304). Halil Paşa Moskova'ya gitmeden önce Sovyetler Birliği tarafından Mahmudov adlı bir temsilci Sivas Kongresine gözlemci olarak gönderilmiştir (Kaymak, 1993: 78).

Hacim Muhittin Çarıklı²⁰ hatıralarında 1919 yılı Ekim ayında Lenin ve Troçkinin yolladığı yedi kişinin İstanbul üzerinden Balıkesir'e geldiğini ve Kuvâ-yı Milliyeciler ile görüşüğünü ve yardım önerdiğini belirtmektedir (Çarıklı, 1967: 84-91). Bir başka temasta ise, 27 Aralık 1919'da Samsunda, Türklere Rıza

¹⁸ Nutkun D maddesi: "Ahiren devletler arasında hasıl olan rekabet münasebetiyle İngilizlerin Kafkasya'dan kâmilan çekilmesine karar verilmiş ve tatbikat bir müddettenberi başlamıştır. İtalyan kuvvetlerinin Batum tarikiyle Kafkasya'ya gelmesi mukarrer ise de İtalyanlar Kafkasya'daki ahvali dahiliye münasebetiyle bu kararın tatbikinden korkuyorlar". Nutkun E maddesi: "İstiklâli millilerini tehlikede gören ve her taraftan istilâya maruz kalan Rus milleti bu tahakkümü umumiye karşı bütün efradı milliyenin kudretli müşterekesiyle çarpışıp umumun malûmu olduğu veçhile bu kuvvet kendi memleketleri dahilinde galebe çalmış ve kendi üzerine musallat olan milletleri de dairei nüfuz ve sirayetinde almakta bulmuştur". Nutkun F maddesi: "Şimdi Kafkas, Azerbaycan, ve Gürcistan birbirleriyle ittihad ederek mevcudiyeti milliyeleri aleyhine yürümek isteyen Denikin ordusunu harben tazyik ve Karadeniz sahiline sürmüştür". Nutkun G maddesi: "Ermenistan'a gelince: Bir fikri istilâ perverde eden Ermeniler, Nahcivandan Oltu'ya kadar bütün ahali islâmiyeyi tazyik ve bazı mahallerde katliâm ve yağmagerlikte bulunuyorlar. Hudutlarımıza kadar İslâmları mahva mahkûm ve hicrete mecbur ederek vilâyati şarkiyemiz hakkındaki emellerine doğru emniyetle takarrüp etmek ve bir taraftan da 400 bin olduğunu iddia ettikleri Osmanlı Ermenisini bir istinatgâh olmak üzere memleketimize sürmek istiyorlar". Erzurum Kongresi hakkında ayrıca bakınız: Sina Akşin, age., s.466-488.

¹⁹ Sivas Kongresi'nin gerçekleştiği zaman dilimi içerisinde Türk ordusunun Elvile-i Selâse'yi almak için birtakım planlar içerisinde olduğunu ve Mustafa Kemal'den emir beklediğini, Batum İslâm Cemiyetinin neşrettiği bir yazıda da "...Elvile-i Selâse İslâmları olarak hiçbir kuvvetten korkmadıklarını, sesleri çıktığı kadar buralara hakim olacak ancak Türkiye'dir diye bağırdıklarını" yazmışlardır. Serpil Sürmeli, age., s.524.

²⁰ Hacim Muhittin Çarıklı Milli Mücadele Dönemi Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri Başkanlığı.

Şemseddin ve Remzi Beyler, Sovyetlerden de Dışişleri Halk Komiser Yardımcısı Banunkin tarafından bir müdafaa sözleşmesi imzalanmıştır (Aslan, 1997: 79).

Bu arada Karakol Cemiyeti de Bolşeviklerle temas kurmuş ve Cemiyet Başkanı Kara Vasıf Bey İstanbul'da sık sık Bolşevik temsilcileriyle görüşmeye başlamıştır (Akal, 2002: 159-183). Baha Sait adlı bir Karakol Cemiyeti üyesi Kasım 1919 tarihinde Bakü de kendisini Uşak Kongresi Yürütme Kurulu Temsilcisi olarak tanıtarak Bolşevik Temsilcileriyle çeşitli görüşmeler yapmıştır. Bu kişi aynı zamanda Uşak Kongresi Yürütme Kurulunun Atatürk yönetiminde olduğunu belirtmiş ve Sovyet temsilcilerinin bütün Anadolu hareketi ile temas ettikleri izlenimine kapılmasını sağlamıştır (Heyfets, 1964: 99).

1920 yılının başlarında gerçekleşen bir başka Türk-Rus ilişkisi de Şubat sonlarında Batum Türkleri ve Acaraların oluşturduğu Batum İslâm Cemiyeti ile Batum da bulunan Rus Cemiyetinin, Batum'un İngilizlerce boşaltılıp Gürcistan Cumhuriyetine devredileceği olasılığına karşı birleşmeleri ve Acaristan Hükümeti adlı bir hükümet oluşturmalarıdır. Bu hükümetin amacı Batum'un Gürcülerin eline geçmesini önlemek idi (Sürmeli, 2001: 527)²¹.

16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un İttifak devletleri tarafından işgali ile Osmanlı başkenti ilk kez bir işgal görmüş oluyordu. Bu işgal sonucunda Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyeti Temsiliyesi namına verdiği bir beyanat ile Mustafa Kemal "Nihayet bugün İstanbulu cebren işgal etmek suretile Devleti Osmaniyenin yedi yüz yıllık hayat ve hakimiyetine hitam verildi. Yani, bugün Türk milleti kabiliyeti medeniyesinin, hakkı hayat ve istiklâlini ve bütün istikbalinin müdafasına davet edildi" açıklamasını yapmış ve Türk Milli Mücadelesinin merkez noktasını bir kez daha işaret etmiştir (Bayur, 1995: 43-44).

Büyük Millet Meclisi'nin açılışını izleyen 26 Nisan 1920 tarihinde Atatürk'ün Lenin'e yazdığı ünlü mektup Büyük Millet Meclisi'nin ilk dış politika çalışmalarından birisi olarak ortaya çıkar. Atatürk bu mektubu Büyük Millet Meclisi Başkanı sıfatı ile yazmış ve Moskova'ya göndermiştir. "*Türkiye Büyük Millet Meclisinin Moskova Hükümetine Birinci Teklifidir*" şeklinde başlayan metinde en dikkat çekici nokta emperyalizm aleyhine girilecek ortak mücadele için Sovyetlerden başlangıç olarak 5 milyon altın, asker, silah, cephane ve sağlık malzemesinin gönderilmesinin istenmesidir (Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, 2006: 322).

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşında düşman olarak savaşan Türklerle Ruslar, savaş sonrasında iktidar, rejim ve devlet değişiklikleri yaşamışlar, bu değişikliklerin gerçekleşmesi için geçen süreçte de dış ve iç düşmanlarla savaşmışlardır. Birbirine

²¹ Batum İslâm Cemiyeti Mart 1920 başlarında Sadaret makamına gönderdiği bir maruzatta Gürcü boyunduruğunun kabul edilmeyeceğini belirterek, Batum İslâmları olarak isteklerinin halifenin şefkatli himayesine girmek olduğunu ifade etmişlerdir.

benzeyen durumlarla, aynı yıllarda karşı karşıya gelen Türkiye ile Rusya, komşu olmanın da avantajını kullanarak bu süreçte yakınlaşmış ve birbirlerine destek olmuşlardır.

Çalışmada ayrıntıları verilmeye çalışılan siyasî ilişkilerin dışında iki ülke arasında askerî, ticarî ve kültürel birtakım ilişkilerin kökleri de Türk Milli Mücadele yıllarında atılmıştır. Siyasi ilişkiler konusuna dönmek gerekirse, Rusya'da devrimin gerçekleştiği günlerde daha iki ülke arasında savaş devam ederken siperlerde Rus askerlerinin barış ve savaşa son pankartları ile başlattıkları iyi ilişkiler, iki ülke arasında siyasi arenada destek, yeri geldiğinde malzeme, para, yiyecek yardımı şeklinde devam etmiştir.

1917-20 yılları, Türkiye'de Dünya Savaşının sonu, ülkenin işgali, Milli Mücadelenin başlaması ve organize olması ile Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılması gibi olayların geliştiği, Rusya'da ise Bolşevik devrimi, Çar'ın iktidarı bırakması, Menşevik hükümeti, ardından Bolşevik hükümeti, iç savaş ve eski Çarlık topraklarının yeniden ele geçirilmesi şeklinde geçmiştir. Yoğun ideolojik ve rejimle alakalı mücadeleler, dış güçlerle girilen çatışmalar Türk-Rus (Sovyet) ilişkilerinin hızla gelişmesinde en büyük etken oluşturmuştur.

İki ülkenin karşılıklı ilişkilere verdiği önem, kısa bir zaman diliminde gerçekleşen karşılıklı heyet ziyaretlerinden de anlaşılmaktadır. Devrin olumsuz maddi ve fiziksel şartlarına rağmen gerçekleştirilmiş olan bu faaliyetler, çeşitli fedakârlıkların yanı sıra iki ülkenin olaya bakış açısını net bir şekilde ortaya koymaktadır.

1920 yılına kadar olan ilişkilere bakıldığında, Sovyetlerin özellikle 1917'den sonra dış politika faaliyetlerinde öne çıkan yardım karşılığında sosyalizme kayma yahut sosyalizm yanlısı tavizler isteme özelliğinin pek görülmediği söylenebilir. Yeri geldikçe kendi ideolojisini Türkiye'ye de aşılama isteği yadsınamayacak olan Ruslar, 1920 yılına kadar kendi iç durumlarını tam oturtamadıkları için, bu isteklerinde daima mesafeli ve kontrollü olmuşlardır. Atatürk'ün üstün politik öngörüsü de, Sovyet isteklerinin bu şekilde kalmasında önemli bir etken olmuştur. Pek çok noktada Sovyet hamlelerini sezinleyen Atatürk, olayları daha başlamadan Türkiye lehine çevirecek hamleler yapmıştır. Tüm bu nedenlerden ötürü adı geçen dönemde Türk-Rus ilişkileri zirveye çıkmıştır.

1917-1920 döneminde Türk-Rus ilişkilerinde Kafkasya ile ilgili birtakım gerginlikler yaşanmışsa da, bu gerginlik özellikle Türk tarafının sakin ve uyumlu tavrı sayesinde çabuk aşılmıştır. Dönemin şartları Türkiye'nin Anadolu-Kafkasya arasında bir tercih yapmasını gerektirmiş ve Türkiye'de şüphesiz tercihinin Anadolu'dan yana kullanmıştır.

Sonuç olarak 1917-20 yılları arası, Türk-Rus (Sovyet) siyasî, askerî, ekonomik ve kültürel ilişkileri açısından pek çok noktada iyi ilişkilerin tohumlarının atıldığı, sonraki 10 yılda gerçekleşecek faaliyetlerin zeminini

hazırlandığı ve iki toplumun birbirini daha çok tanıdığı bir zaman dilimi olmuştur. Dönem olarak kısa, fakat iki ülke ve dünya tarihi açısından çok önemli olayların gerçekleştiği bu zaman dilimi, üzerinde daha çok araştırma yapılması, çalışılmış konuların derinleştirilmesi ve yeniden değerlendirilmesi gereken bir dönem olarak önümüzde durmaktadır.

KAYNAKÇA

- ACTON, Edward, (1995), *Russia The Tsarist And Soviet Legacy*, Singapore: Pearson Education.
- AKAL, Emel, (2002), *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*, İstanbul: TÜSTAV Yayınları.
- AKŞİN, Sina, (1992), *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, C.I, İstanbul: Cem Yayınevi.
- ASLAN, Yavuz, (1997), *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, (2006), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, (1995), *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÇARIKLI, Hacim Muhittin, (1967), *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvvayi Milliye Hatıraları*, Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- Dokumenti Vneşney Politiki SSSR*, (1955), C.I, Moskva: Gospolizdat.
- Dokumenti Vneşney Politiki SSSR*, (1966), C.IX, Moskva: Gospolizdat.
- GÖMEÇ, Saadettin, (2003), *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÜRÜN, Kâmuran, (1995), *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HEYFELTS, A.N., (1964), *Sovetskaya Rossiya i Sopredelnie Strani Vostoka v Godi Grajdanskoy Voyni 1918-1920*, (Yayınevi belirtilmemiştir) Moskva. *İzvestiya*, 24.02.1919.
- KANSU, Mahzar Müfit, (1997), *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KARABEKİR, Kâzım, (1969), *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- KAYMAK, Erol, (1993), *Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonalı*, İstanbul: İrfan Yayınları.
- KILIÇ, Selami, (1998), *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KOCABAŞ, Süleyman, (1989), *Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, İstanbul: Vatan Yayınları.
- KURAT, Akdes Nimet, (1993), *Rusya Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- KURAT, Akdes Nimet, (1991), *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- MARPLES, David R., (2000), *Lenin's Revolution*, Essex: Pearson Education.
- MSTİSLAVSKİ, Sergey Dmitriyeviç, (1998), *Rusya'yı Dönüştüren Beş Gün*, Çev. Erdal Demirci, İstanbul: Ceylan Yayınları.
- MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, (1990), *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- OKYAR, Osman, (1998), *Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal*, Ankara: İş Bankası Yayınları.
- ÖZALP, Kazım, (1971), *Milli Mücadele*, C.I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZTÜRK, İbrahim Sâdi, (2004), *Mondros, Sevr, Lozan Andlaşmaları*, Ankara: Ankara Ticaret Odası Yayınları.
- PERİNÇEK, Mehmet Bora, (2005), *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- SAN, Sabri Özcan, (1993), *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- SARAY, Mehmet, (1998), *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- SELEK, Sebahattin, (1969), *Anadolu İhtilali*, C.I, İstanbul: Burçak Yayınları.
- SONYEL, Salahi R., (1995), *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C.I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SORGUN, M. Taylan, (1972), *Bitmeyen Savaş Kütulamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları*, İstanbul: 7 Gün Yayınları.
- SÜRMELİ, Serpil, (2001), *Türk Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- TANSU, Samih Nafiz, (1969), *İki Devrin Perde Arkası*, anlatan: Hüsamettin Ertürk, İstanbul: Ararat Yayınevi.
- UÇAROL, Rifat, (1995), *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- UZUNÇARŞILI, İbrahim Hakkı, (1988), *Osmanlı Tarihi*, C. IV, I.Bölüm, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YERASİMOS, Stefanos, (1979), *Ekim Devrimi'nden Milli Mücadele'ye Türk-Sovyet İlişkileri*, İstanbul: Gözlem Yayınları.